

ELŐSZÓ

I. A SZÓTÁR ANYAGA

Minden szótár elsődleges feladata az, hogy egy vagy több nyelven elmagyarázza a használoknak az ismeretlen szavakat. Vonatkozik ez nemcsak az idegen szavakra, hanem anyanyelvünk máshonnan átvett elemeire, elavult, kiveszett, illetve csupán szűkebb területen használt szavaira vagy kifejezéseire is.

Minden nyelv kifejezőkészletének jelentős részét az állandósult szókapcsolatok (nyelviszeti szakszóval frazémák) alkotják: ezek olyan, többnyire két- vagy többtagú kifejezések, amelyeknek jelentése nem magyarázható meg elemeik pusztá összegéből. Például a *bogarat tesz vkinek a fülébe* 'olyasmit közöl vkivel, ami az illetőt nyugtalanítja, elgondolkodtatja, kíváncsivá teszi' jelentése nem vezethető le a *bogár* és *fül* főnév meg a *tesz* ige kapcsolatából, mint a *sót tesz vkinek a levesébe* esetében, ahol a *só*, a *fül* és a *tesz* jelentésének ismeretében azonnal megértjük a szerkezet értelmét.

Gyűjteményünkben az Új magyar tájszótár (1979–2010) öt kötetének gazdag anyagára támaszkodva ezekből adunk ízelítőt. Azonban míg az főleg a szakemberek számára készült, az adatközlők kiejtésének, beszédmódjának aprólékos rögzítésével – jócskán megnehezítve az anyanyelvre iránt érdeklődő laikus dolgát –, ez a kiadvány nem használ fonetikai mellékeleket. Csupán a tájszavak némelyikét hagytuk meg, a kiejtésbeli jellegzetességeket és a nyelvjárási toldalékokat csak ritkán – például olyankor, ha a szólás a rím eszközével élt: **Vagy a kasza, vagy a kú, vagy a kaszás, vagy a fú** (arra utaló mondásként, hogy mi oka lehet, ha a kasza nem jól vág). Itt természetesen a *kú* nem cserélhető fel *kő*-re.

A tájszótárak a szavakat és a náluk nagyobb nyelvi építőelemeket – szókapcsolatokat, kifejezéseket és állandósult szókapcsolatokat – tartalmazzák. Szótárunk készítésekor a válogatás fő szempontja az volt, hogy a kevésbé ismert, csupán kisebb tájegységen használtakat mutassuk be. Tehát nincs benne az **Ajándék lónak ne nézd a fogát** 'nem illik az ajándékot bírálgatni', mivel ez az egész magyar nyelvterületen ismert, de megtalálható két tájnyelvi változata: **Ajándék malacnak ne nézd, hogy rövid a farka** és **Ajándék marhának nem kell szarvát nézni**. Nyelvünk e régi alkotóelemei hűen megőrizték az egykori paraszti életmód megannyi eszközének és tevékenységének a nevét, ezért megértésükhöz gyakran mélyebb művelődéstörténeti ismeretek is szükségesek.

A leírás a következő típusokat dolgozza fel:

- a) **Szólasok, szólásmondások, mondások:** többnyire nem mondatformájú, részben vagy teljesen megszilárdult egységek, gyakran rímmel vagy párhuzamos szerkesztésmóddal: **megeszi még a marokvasat is (tréf)** 'szörnyen éhes', **fekve keresi az utat (tréf)** 'részeg'.
- b) **Szóláshasonlatok:** olyan kéttagú szerkezetek, amelyek egy főmondatból és egy *mint* kötőszóval bevezetett hiányos szerkezetű hasonlító mellékmondatból állnak: **kiment vmiből a jószág, mint a bolti acélból** 'használatlan', **csak hírért hallotta vki vminek, mint katona a kávénak** 'nemigen ismer vmit; csak épp a hírért hallotta vminek'.
- c) **Szójárások:** olyan közkeletű kifejezések, amelyeket pusztán a megszokás tart életben. Csupán az illendőség kedvéért bizonyos helyzetekben használjuk őket anélkül, hogy

különösebb jelentőséget tulajdonítanak a velük kifejezett megállapításnak: **ketten kedvesen** (akkor mondják, ha szerelmespárral találkoznak), **Csúcs, kerekedj, lapos, domborodj!** (babonás mondás a kenyér bevetésekor).

- d) Közmondások:** rövid, tömör, mondatnyi terjedelmű, egy nagyobb közösség körében általánosan ismert, erkölcsi kérdéseket taglaló, szájhagyományban terjedő, könnyen megjegyezhető kifejezések. Gyakran tartalmaznak rímet, alliterációt, asszonáncot, szóképet: **Isten neki, fakörösz, ha eltörik, másik lösz!** (kisebb értékű tárgyak elvesztésekor mondják), **Cserebogár nem jó csőze a cserjének** (*tréf*) (ostobaság arra bízni vmely értéket, aki éppen annak a megszerzésére v. megdézsmálására vágyik).
- e) Csúfolók:** röviden, szemléletesen gúnyolni ki egy fajta helytelen vagy célszerűtlen magatartást, foglalkozást, nemzetiséget vagy vallást. A kipellengérezés mindig a kisebbségben levőket sújtja. A magyarázó epikus történet nagyrészt már lekopott, feladásba merült; gyakori bennük a hasonlalthalmazás. A csúfolókról lásd a 65. oldalon lévő összefoglalást.
- f) Szitkozódások, átkok:** az adott helyzet értelmezésére alkalmazott közhelyszerű sablonokhoz tartoznak. Korábban a szótárak nem tartalmaztak káromkodásokat, mert elítélendőnek, károsnak tartották őket. 168 éve Erdélyi János a következőképp indokolta, hogy közmondásgyűjteményébe fölvelt addig nyomdafestéket nem tűrő adatokat is: „Ha a nyelvből kiirtjátok a trágár jelentésű szókat, a közmondások is elhagyják orcápirító megjegyzéseiket; de míg az meg nem lesz, addig tűrjétek el a közmondások pajkosságait is” (ERDÉLYI 1851: 437). Véleményével egyetértünk: mindenki kárhoztatja a gymnövényeket, de ez nem ok arra, hogy kihagyjuk őket a növényhatározóból.
- g) Időjárás megfigyelések:** az időjárással kapcsolatos, gyakran időjósást tartalmazó és rendszerint valamely jeles naphoz fűződő megállapítások; némelyek felfoghatók sajátos jelentéstartalmú szójárásként is. Sok közülük – mint a hajdani népi meteorológia maradványa – manapság is közszájon forog. Egyes kutatók (például O. Nagy Gábor) külön csoportba sorolják a paraszti étellel, a földműveléssel, az állattenyésztéssel kapcsolatos úgynevezett gazdaregulákat. Két ismertebb példa: **Ha nem talál, majd csinál havat a Mátyás** 'Mátyás napja a tél végét jelzi, de ha ekkortájt enyhe az idő, akkor még várható hideg, fagyos idő', **Öregasszony tánca nem tart sokáig** (kora reggeli esőre mondják).

II. AZ ÁLLANDÓSULT SZÓKAPCSOLATOK A NYELVJÁRÁSOKBAN

A nyelvjárásokkal, a népnyelvvél foglalkozó szakemberek egyetértenek abban, hogy a nyelvjárási beszédben az említett állandósult szószervezetek lényegesen gyakoribbak, mint a köznyelvben. S mivel az elsajátításukhoz sok idő szükséges, ezért az idősebbek többet ismernek és jóval gyakrabban alkalmazzák őket, mint a fiatalabbak. A többi népköltészeti műfajhoz hasonlóan a szólások is számos (köznyelvi és nyelvjárási) változatban léteznek. A régi szépirodalmi szövegek azt bizonyítják, hogy a közmondások eleinte többféle formában voltak használatban, míg végül egy vált közülük megszokottá.

Gyakoriak a szórendi és a lexikai variánsok egyaránt. Csak szórendben különböznek egymástól az alábbi szólások: **A béka bánja a deret | Bánja béka a deret** '1. sajnálja az elveszett dolgot 2. (akkor mondják, ha az, aki megsértett vkit, megbánva tettét, sajnálatát fejezi ki)'. Lexikailag térnek el egymástól az alábbiak: **Bevette a hatvan cseppet** (*tréf*) | **Negyven cseppnél többet ivott** (*tréf*) | **Ötven cseppből hatvanat vett be** (*tréf*) 'berúgott; leitta magát'.

Jelentés szempontjából az állandósult szókapcsolatok lehetnek egy- és többjelentésűek. Egyjelentésűek a következők: **Ágyán alszik a jó bor** 'az ételre jólesik a zamatos bor', **Írd a homlokodra!** (*tréf*) 'jól jegyezd meg!', **szép vki, mint a Tündér Ilona szobalánya** 'csodálatosan szép'. Több jelentéssel rendelkeznek az alábbiak: **pockot vesz** '1. elbízta magát; szemtelenné, tiszteletlenné válik (gyermek) 2. rákap vmire 3. semmibe vesz vkit 4. túljár vkinek az eszén 5. győzelmet arat vkin (csatában)', **beteszi a garast** '1. hosszasan beszél; nem enged mást szóhoz jutni 2. nagy zajt csap 3. rossz fát tesz a tűzre', **áll vki v. vmi, mint Katiban a gyerek** {*tréf*} '1. mozdulatlanul áll vki 2. jól, biztosan össze van szerelve (gépezet, berendezés) 3. mint a pinty (kijelentés megerősítése)'.

Nemegyszer a mai frazeologizmus évszázadokkal ezelőtti formája már kihalt, és csak az újabb hallható. Ezeket a régi változatokat a gyűjtemények őrizték meg számunkra. A Baranyai Decsinél található **A sok bába között a gyermek is el szokott veszni** közmondást (2.6.9.2) válogatásunk **Sok bábaasszony között vágatlan marad a baba burikja** alakban közli. Az 1598-ban följegyzett változat később nem fordul elő a frazeológiai szakirodalomban.

A beszédhelyzetnek megfelelően az állandósult szókapcsolatokat a beszélő az igénye szerint módosíthatja, azaz szövegbe szerkesztheti.

III. A SZÓKAPCSOLATOK STÍLUSÉRTÉKE

Sok kifejezésnek önmagában is lehet tréfás, gúnyos, szépítő vagy durva stilisztikai minősítése, azonban mindegyik igazi lételeme a szöveghelyzet (kontextus). A hangzó beszéd hangsúlyozása számos olyan árnyalattal gazdagíthatja a jelentést, amely megváltoztatja a kifejezést eredeti besorolását. Megfelelő hanghordozással a leírva dicséretnek tűnő megállapítás gunyorossá, ironikussá válik, esetleg tréfás melléközöngével gyarapodik. Természetesen mindezt egy szótár nem veheti figyelembe, hiszen az már a nyelvhasználat (pragmatika) hatáskörébe tartozik. De az elsődleges stilisztikai minősítést igyekszünk mindenhol megadni.

Különösen gazdag szótárunk tréfás hangulatú frazémákban: **Galuskát főznénk, ha túró volna, de liszt nincs szj** (*tréf*) (akkor mondják, ha vki olyat óhajt tenni v. elérni, amire nincs módja), **Isten hozta, nem is vártuk! Ha elmegyen, azt se bánjuk!** (*tréf*) (üdvözlés). Egyesek megértése néha más, rokon kifejezések ismeretét föltételezi. Ilyen például a **nagy esőben járt** 'lerészegedett' szólásunk, amelynek a jelentése némi fejtörés árán így rekonstruálható: *nagy esőben járt = elázott ⇒ elázott = lerészegedett*.

IV. A SZÓCIKKEK FELÉPÍTÉSE

A szótár anyagát a félkövér kiskapitálissal szedett címszavak (vezérszavak) betűrendjében közöljük. Ez többnyire az állandósult szókapcsolat első főneve. A földrajzi neveket nem tekintjük vezérszónak. Főnév híján a kifejezés valamely jellemző szava lesz az. Ha egy szónak alakváltozata vagy azonos jelentésű összetétele van, akkor a két szócikket öszevonjuk: **CSIPISZ, CSIPSZAR** [verébürülék] (fn). Ez többnyire betűrendben hozzá közel álló szó.

Ezután következik szögletes zárójelben a szó jelentése vagy magyarázata. Ez nemcsak a tájszavak esetében fontos – **KISZE** [1. szalmabábu 2. kovással savanyított korpaleves] –, hanem akkor is, amikor egy gyakori szó a mindennapi életben több jelentéssel rendelkezik: **KÉP** [1. arc 2. festmény]. Így a szótárhasználó azonnal tisztába jön vele, a szó melyik jelentése szerepel a kifejezésben.

Számos gyomnövény és vadvirág fordul elő a frazémákban. Mivel a növények világában többnyire nehezebben igazodik el az ember, mint az állatokéban, s valószínűleg a köznyelvi elnevezésüket se ismeri, ezért a növényneveknek gömbölyű zárójelben megadjuk a tudományos latin nevét is: **BÖNTÖRKE** [ördögszekér; szamárkóró (lat. *Eryngium*)].

A címszóval kapcsolatos információt a szófaji besorolás zárja. A több szófajú szavaknál csak azt a szófajt adjuk meg, amely a felsorolt anyagban szerepel.

Ezt követik ábécérendben a félkövérral szedett frazémák. Az állandósult szó szerkezet típusa (időjárás megfigyelés, közmondás, szójárás, szólás, szóláshasonlat) után áll a jelentés. Ha egy jelentésnek több árnyalata van, azokat pontosvessző választja el egymástól, ha pedig egy szónak több a jelentése, azt félkövér arab szám jelöli: **felköti a kolompot** sz '1. kezdeményez vmit; elindít vmit 2. munkához lát'. A közös elemet tartalmazó változatokat egyazon címszó alatt, egymás mellett közöljük: **Aki Rómába megy, kérdezze az újtát!** közm | **Kérdő újtát nem veszi** közm 'aki nem akar idegen helyen eltévedni, annak kérdezősködni kell'.

Ha a kifejezést csak körülírjuk, jelezve a használatának feltételeit, akkor csúcsos zárójelet alkalmazunk: **Lágy embernek kemény idő szj** (annak mondják, aki nem túl hideg időben is fázik).

Amennyiben a kifejezés tájszót tartalmaz, annak magyarázata ○ jel után áll: **Fölszortyan vkinek a vére** sz 'hirtelen haragra gerjed' ○ *fölszortyan* 'felforr'. Ha egy frazémában több szó szorult értelmezésre, azokat • jel választja el egymástól: **Könnnyű élés, urizás, nagy vagyont is megringáz** közm 'a pazarlás elapasztja a vagyont' ○ *urizás* 'urizálás, előkelősködés' • *megringáz* 'megrenget'.

Sok esetben a történelmi, művelődéstörténeti vagy néprajzi kiegészítés sem mellőzhető, ezt ☉ jelzi: **Ember a lenben, de nem a kenderben sz (tréf)** 'kis termetű' ☉ A len két-, a kender pedig ötméternyire nőhet meg; **Akkor találtam, mikor a bab- meg borsózápor esett szj (tréf)** 'régén találtam' ☉ A népmesék a régmúlt időket gyakorta úgy emlegetik, amikor a dolgok megszokott rendje tótágast állt, és ma már elképzelhetetlen események zajlottak.

Ha az állandósult szókapcsolat forrásával kapcsolatos irodalmi mű vagy adoma fennmaradt, arra nyitott könyv (📖) hívja fel a figyelmet, majd következnek a történet lényege: **Kisebber, nagyobb, mind egyforma, mint a Basa Ferkó hala szh** 'semmilyen' 📖 Mint ahogyan az a Basa Ferkó sem fogott semmiféle halat, aki a hasonlat első felében levő kitérő választ adta a kérdezősködőknek.

Közismert mű, népmese esetén az illető szókapcsolatot tartalmazó idézet is állhat: **Elnyel vkint a gömböc sz (tréf)** 'eltűnik; elvész' 📖 Népmesei motívum. • „Fölmegy a kisleány nagy sebesen, no de ha felment, nem is jött vissza: a kis gömböc őt is – ham! – bekapta.” (Illyés Gyula: A kis gömböc)

A szócikket utalás is zárhatja: a nyíl korábbi vagy későbbi szócikkben előforduló frazémaváltozatra hívja fel a Szótárhasználó figyelmét: **Karácsony után késő kántálni közm** 'idejében kell meggondolni a dolgot v. elvégezni a teendőket, mert amivel elkéstünk, annak már semmi haszna sincs' ⇨ IDŐ, ÜNNEP. A nyíl az **Idő után késő kántálni** és az **Ünnap után késő kántálni** variánsokra utal.

Mivel a kifejezések gyakran élnek a szójáték eszközeivel, ezekre célszerűnek tartottuk □ jellel fölhívni az Olvasó figyelmét.

V. TEMATIKUS ÖSSZEFOGLALÓK

A nyelv sűrűjébe merészkedő Olvasó kedvéért úgy döntöttünk, összefoglalunk néhány témát, s ezt kiegészítjük a hiedelemvilágra, nyelvre és számszimbolikára vonatkozó megjegyzéssel. E 20 témát keretbe foglalva közöljük (zárójelben a kötetbeli oldalszám). Ezek a következők:

1. Frazeológia
 - a) Egészség: Kelletlen ott a kincs, ahol jó egészség nincs (82)
 - b) Emberi test: Testes kifejezések (129)
 - c) Evés-ivás: Amit testünk-lelkünk kíván (113)
 - d) Fakitermelés: Egy fa nem erdő (230)
 - e) Halál: A jó futót is eléri a halál (313)
 - f) Használati eszközök: Kiment a ház az ablakon (213)
 - g) Házasság: A jó lány farsang után is elkél (46)
 - h) Közlekedés: Ha te kocszol, én szekerezek (146)
 - i) Ostobaság: Észbeli gyarlóság (97)
 - j) Rokonság: Ki fia-borja? (31)
 - k) Történelmi utalások: Hagyományaink (346)
2. Hiedelemvilág
 - l) Babonák: Bűbájos kifejezések (330)
 - m) Számszimbolika: Azt a hét meg a nyolc! (246), Három a magyar igazság (278)
3. Népköltészet
 - n) Csúfolók (65)
4. Nyelv
 - o) Állatmetaforák: Melyik malac ki ökre? (179)
 - p) Káromkodás (263)
 - r) Metaforák (162)
 - s) Ritmus és rím (196)
 - t) Szójátékok (296)

VI. FÖLDRAJZI NEVEK JEGYZÉKE

Gyakran tartalmaznak a frazémák földrajzi neveket, illetve belőlük képzett mellékneveket is. Ezeket az érdeklődő a szólásokban előforduló földrajzi nevek jegyzékében, a szótári rész után találja meg. Számos földrajzi névből több is található a történelmi Magyarország területén. Mivel itt eldönthetetlen, hogy egy-egy szólásban melyikükről van szó, ezért mind-egyiket megadjuk (felső indexszel jelölve), feltüntetve az idegen nevét is:

Remete^{1*} [Dunaremete] Győr-Moson-Sopron m.

Remete^{2*} [Gyergyóremete] Remetea, Románia, Hargita m.

Remete^{3*} [Felsőremete, Jeszenőremete] Vyšné Remety, Szlovákia, Kassai ker.

A többi hét Remete nevű helységet lásd a jegyzékben.

A név felső kitevőjében a csillag arra utal, hogy a megadott földrajzi névből képzett melléknév szerepel az állandósult kifejezésben:

Csőgle* Veszprém m.

A *csöglei* jelző a **pokolra szállt vmi, mint a csöglei könyörgés szh '1.** hiábavaló volt vki-nek az igyekezete **2.** milyen dologról annak megtörténte után, elkésve kérdezősködik' szóhasználásban fordul elő.

Ha a kifejezésben egy korábbi, általában rövidebb elnevezés szerepel, szögletes zárójelben mögötte áll a mai neve:

Mada [Nyírmada] Szabolcs-Szatmár-Bereg m.

VII. MAGYARÁZATOK JEGYZÉKE

A kötetet a szócikkekhez fűzött 167 néprajzi és művelődéstörténeti magyarázat tematikus felsorolása zárja. Ezek a következő 12 csoportba tartoznak:

- a) Állat- és növényvilág
- b) Betegség, gyógyítás
- c) Étkezés
- d) Foglalkozás, mesterség, társadalmi helyzet
- e) Földművelés, állattartás, halászat, vadászat
- f) Gazdasági élet, kereskedelem, közlekedés
- g) Ház, otthon
- h) Hiedelem- és szokásvilág
- i) Játék, dal, tánc
- j) Öltözködés
- k) Társadalom, történelem
- l) Ünnepek

VIII. JELEK ÉS RÖVIDÍTÉSEK

- (...) = elhagyható elem(ek)
- [...] = régi vagy tájszavak magyarázata a példamondatban
- <...> = az értelmezés kiegészítése
- ☐ = szavak hasonlóságán v. összecsengésén alapuló szójáték
- = szóértelmezés, nyelvtörténeti, frazeológiai magyarázat
- ⊙ = történelmi, művelődéstörténeti v. néprajzi kiegészítés
- 📖 = adoma, tréfa
- / = sormetszet
- | = változatokat különít el egymástól
- = egyazon címszó szavainak magyarázatait választja el egymástól
- ⇒ = utalás korábbi v. későbbi szócikkben előforduló frazémaváltozatra
- < v. > = idegen nyelvből származó szó v. kifejezés, a nyílhegy az átvétel irányát jelzi
- ... × ... = a jel előtti és utáni szók v. szókapcsolatok jelentéseiből keletkezik az új jelentés

ált.	= általában, általánosságban
es.	= esetleg
<i>(fn)</i>	= főnév
gör.	= görög
<i>(gúny)</i>	= gúnyos
haszn.	= használt, használatos
héb.	= héber
<i>(hsz)</i>	= határozószó
ill.	= illetve
<i>im</i>	= időjárási megfigyelés
<i>(isz)</i>	= indulatszó
j.	= járás
kapcs.	= kapcsolatos, kapcsolatban
ker.	= kerület
<i>közm</i>	= közmondás
kül.	= különösen
lat.	= latin
szith.	= szitkozódás
m.	= megye
ném.	= német
ol.	= olasz
pl.	= például
r.	= régió
sz	= szólás
<i>(szép)</i>	= szépítő, körülíró
<i>szh</i>	= szóláshasonlat
<i>(szitk)</i>	= szitkozódás
<i>szj</i>	= szójárás
szjeles	= személyjeles
(tn)	= tulajdonnév
<i>(tréf)</i>	= tréfás
ua.	= ugyanaz
v.	= vagy
vhol	= valahol
vhonnan	= valahonnan
vhova	= valahova
vki	= valaki
vmely	= valamely
vmi	= valami
vmilyen	= valamilyen
vö.	= vesd össze!